

ДО 200-РІЧЧЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША. УВАГИ ДО СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНИХ ЕЛЕМЕНТІВ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ П. О. КУЛІША

Пропонована розвідка є етюдом до спеціального дослідження стилістично зумовлених фонетичних та граматичних одиниць у мові першодруків Пантелеймона Олександровича Куліша (1819–1897). Матеріалом для спостереження, крім одного неприжиттєвого видання – поема “Маруся Богуславка” (1909), послужили насамперед прижиттєві першодруки творів, два з яких – роман “Чорна рада” (1857) та історичний “Хмельницина” (1861) – побачили світ у власній друкарні та за редакторської коректи П. О. Куліша; автобіографічний нарис “Жизнь Куліша” (1868) та оповідання “Орися” (1882) також можна вважати авторизованими текстами, оскільки виправлення в ці видання вносили тільки за згодою (чи на прохання) автора. Осердям уваги став текст історичного роману “Чорна рада” (1857). Вилучення й значення стилістично маркованих елементів у мові першодруків П. О. Куліша є фрагментом цілісного дослідження ідіолекту автора у зв’язку з його локальним мовним довкіллям – східнополіським говором північного наріччя [2]. Назване дослідження враховує зв’язок мови П. О. Куліша з тогочасною писемно-літературною практикою, яку він міг оцінювати як зірцеву, а це могло впливати на добір автором мовних одиниць.

У творах П. О. Куліша виявлено низку рис вокалізму та консонантизму, пов’язаних зі східнополіським діалектом. Деякі фонетичні риси мови П. О. Куліша, які залишилися поза пізнішими літературними нормами української мови, сучасні реципієнти часто сприймають як такі, що мають стилістичне призначення. Однак тільки окремі одиниці фонетичного рівня з більшою чи меншою гіпотетичністю можемо вважати стилістично зумовленими. Зокрема, серед них фонетичний варіант з рефлексом [i] (< *o) – *Бігъ*¹, що зафіксовано в тексті 1857 р.: тут *Біг* виконує стилістичну функцію, оскільки його відбито винятково в мовленні міщан², яке протиставлене мові автора та козацької старшини³ й за іншими фонетичними, а також морфологічними рисами. Так, на підставі першодруків 1857, 1861 та 1909 рр. можна було би стверджувати про стабільність передачі рефлексу [i] (< *ě) в полонізмі *mieszczanin*, проте найбільш ранній текст 1857 р. на тлі регулярного [i] в цьому запозиченні фіксує 6 альтернативних словоформ з [e]: *мещани́на*, *меща́не* (2)⁴, *меща́нь* (2), *меща́нське*. Цей спонтанний відступ

¹ Тут і далі збережено правопис текстів П. О. Куліша.

² “Та це, пане”, одвітують, “по твоєму вона твоя, а по нашимъ магистратськимъ записямъ вона наша Бігъ зна зъ якого ще часу” (Ч.р. 225).

³ Тут, як і в інших першодруках П. О. Куліша, відбито тільки *Богъ*. Вимова аналізованих слів з [i] не відзначена в питомому ареалі автора; це риса правобережнополіських говірок, впливу яких письменник міг зазнати пізніше, коли вчителював у Луцьку та Рівному.

⁴ Цифра в дужках показує кількість словоформ.

від (з 359-ї по 380-ту сторінку включно), імовірно, позначено питомою говірковою стихією автора. До того ж спровокувати несподіваний перехід від [i] до [e] могло стилістичне спрямування тексту: звук *e* відбито на етапі трагічної розв'язки кульмінаційної події роману – *чорної ради*, унаслідок якої в центрі уваги опинилися міщани. Прикметно, що на тлі соціального протистояння фонетичний варіант з [e] озвучено також у мовленні автора та новообраного гетьмана І. Брюховецького. До того ж тільки в мовленні міщан з [y] відбито запозичення з іт. *compagnia* – *кунпа́нія*⁵, хоча мова історичного нарису “Хмельницина” засвідчує стабільність у відбитті [o] – *компа́нію*.

За нашими спостереженнями, П. О. Куліш у мові всіх першодруків послідовно відбиває первісну форму вказівних займенників із *c-*: *сей, сёго, сёму, ся, sei, сій, сю, се, сіх, сёгобочними* тощо. Перевага архаїчних займенникових форм із *c-* в аналізованих текстах віддзеркалює як мовну практику письменників-наддніпрянців, так і риси говіркового оточення митця. Рідше вживані в мові П. О. Куліша *отсе, отсей, отся*, нечисленні *це, оце* здебільшого мають виразне стилістичне призначення. Зокрема, у тексті “Чорної ради” в мові автора та центральних персонажів (представників козацької верхівки й городової старшини) ужито варіанти із *c-*, а в мові соціальних низів (міщан, запорожців⁶, селян) – 24 словоформи *це, ці, цёго, цімь, ціхь, ції* та вісім *оце, оці* й жодної *отсе* на тлі 18-ти займенників із *c-*.

Прикметною рисою мови першодруків 1857 та 1861 рр. є збереження флексії *-и* з давнього *и* (← *ы*), поширеної в говорах української мови, зокрема й у східнополіському, у формах неособових родових займенників. Так, у тексті 1857 р. з *-и* безальтернативно відбито 46 присвійних займенників *наши* та вісім *ваши* і майже послідовно означальний займенник *сами*. Виняток становлять шість словоформ з *-і*, п'ять з яких у цьому тексті, імовірно, підпорядковано стилістичній меті, оскільки вони відповідають переважно зниженій тональності в описі запорожців та черні: *самі бурлаки да гольтяпаки; самі паливоди; самі козаки; самі Запорозці*. У першодрукові 1857 р. помічене варіювання флексій у відзайменникових числівниках: *одни* – *одні*, причому *одни* тільки раз ужито в мові автора і тричі – у змалюванні соціальних низів та в їхньому мовленні. Імовірно, в опорі на східнополіську діалектну основу П. О. Куліш цілеспрямовано відбиває флексію *-и* в мові сільської громади – в *одни* та в одиничних *други, яки*⁷.

Щодо морфологічних рис, то, за нашими спостереженнями, один із колоритних маркерів ідіолекту П. О. Куліша – давні сполучники *да, дак*. Зокрема, у ранньому тексті 1857 р. сполучник *да* (єднальний та протиставний), як і давні займенники *сей, ся, се*, відповідає високому стилю, оскільки його послідовно відбито в мові автора й центральних персонажів

⁵ Припускаємо, що таку вимову автор запозичив із народнопоетичного джерела, оскільки засвідчив її у “Записках о Южной Руси” (ЗОЮР) у мовленні козаків.

⁶ У мовленні такої шанованої категорії запорозького козацтва, як *діди запорожці*, на тлі словоформ із *c-* зафіксовано одиничний *ц-*: “...за *цімь* ледацотъ и обідъ утеряли” (Ч.р. 372).

⁷ *Отъ и давай ділить по полкахъ Україну: одни села до одного полку, а други до другого тягнуть...; “Яки вони” кажуть “козаки? Ихъ батьки та діди зъ-роду козацтва не знали”* (Ч.р. 197).

(козацької верхівки, городової старшини), а в мові соціальних низів (міщан, запорожців, селян) – *та*. Щоправда, зафіксовано приклади порушення цієї закономірності: у мові автора – це 13 словоформ, 10 з яких ужито в описовій військовій черні, січових дідів, міщан тощо, а також запорожця-паливоди Кирила Тура; у мові головних героїв, адресованої, за єдиним винятком, нижчим верствам, – шість словоформ; у мові сільської громади та запорожців – сім словоформ. Імовірно, відповідно до неоднозначної авторської оцінки окремих персонажів роману в їхньому мовленні непослідовно відбито сполучники *да* / *та*: Кирило Тур – 6 (*да*) : 80 (*та*); хуторяни Черевані – 16 (*да*) : 23 (*та*). Зауважимо, що *та* тричі зафіксовано в народнопоетичних рядках, співаних Кирилом Туром⁸. Прикметно, що в мові кошового І. Брюховецького, зверненої здебільшого до запорожців, послідовно відбито *та*. Функціонально активний сполучник *дак* відбито без стилістичного спрямування, його виявлено в мові різних соціальних верств, напр.: “...привикнешь, *дак* житимешь за мною не згіршъ, якъ и за гетьманомъ” (Ч.р. 157).

В історичному нарисі “Хмельницина” (1861), розрахованому на широке коло читачів, зокрема на тих, “що рясчыхъ шкіль не подоходили” (Хм. 5), П. О. Куліш, за винятком одиничного *да* (Хм. 101), послідовно вживає *та*. У текстах 1868 та 1882 рр. виявлено значний відрив між *да* / *та* – *да* (4) : *та* (45) і *да* (30) : *та* (3) відповідно. У неприжиттєвому виданні поеми “Маруся Богуславка” (1909) не зафіксовано жодного сполучника *да*, *дак*, однак, імовірно, із стилістичною настановою вжито сім формотворчих часток *да*, напр.: “*Да* воскресне Бог!” (М.Б. 77). Відзначимо, що в передруковій цього твору 1994 р. паралельно відбито сполучники *та* / *да*, *дак* (Тв. 2, II). Вірогідно, у тексті “Жизнь Куліша”, призначеному для львівської “Правди” 1868 р., як і в автографах “Марусі Богуславки” різних редакцій, що стали джерельною базою видання 1909 р., письменник свідомо оминає сполучники *да*, *дак*, у такий спосіб наближаючи свою мову до “галицької рущини”. На підставі текстів 1857 та 1861 рр. припускаємо, що східнополіський локалізм *да* та пізніше усталений сучасною літературною нормою *та* здебільшого мають різне стилістичне призначення: маркують мовлення соціальних верхів (*да*) та низів (*та*) або мову, звернену до представників відповідних верств населення.

Розглянуті вище риси далеко не вичерпують реєстр стилістично зумовлених фонетичних та граматичних маркерів ідіолекту Пантелеймона Куліша. Так, наприклад, на окрему увагу заслуговує специфіка відбиття в мові письменника таких альтернантів, як: *скільки* – *скільки* – *скільки*, *хоть* – *хоч*, *тільки* – *тільки* – *тільки* відповідно до пізніше кодифікованих *скільки*, *хоч*, *тільки*. У подальшому плануємо продовження студіювання цих та інших особливостей мови першодруків П. Куліша.

⁸ Ой коню мій, коню! заграй підо мною *Та* розбий тугу мою; Розбий, розбий тугу по темному лугу
Козаків *та* молодому... (Ч.р. 248); Десь моя дитина на чужій стороні, *Та* нема одъ неї вісти! (Ч.р. 249).

1. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. пр. – Київ : Наук. думка, 2007. – С. 16–43.
2. Кумеда О. П. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. П. Кумеда ; НАН України, Ін-т укр. мови. – Київ, 2011. – 485 с.

Джерела

ЖК – Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – № 2. – С. 19–21 ; № 3. – С. 32–34 ; № 4. – С. 45–46 ; № 24. – С. 283–286 ; № 25. – С. 296–300 ; № 26. – С. 311–312 ; № 27. – С. 322–324 ; № 28. – С. 335–336.

ЗОЮР – Куліш П. Записки о Южной Руси : в 2 т. / П. А. Куліш. – К. : Дніпро, 1994. (Репринт з видання 1856–1857 рр.). – Т. 1. – 1994. – 324 с.

МБ – Куліш П. Маруся Богуславка / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Т. 2. – Львів : Просвіта, 1909. – С. 5–192.

Ор. – Куліш П. Орыся / П. Куліш. – Київ, 1882.

Тв. 2 – Куліш П. О. Твори : в 2 т. / Пантелеймон Куліш ; [вступ. ст. Є. К. Нахліка]. – Т. 2. – Київ : Наук. думка, 1994. – 768 с. – (Б-ка української літератури).

Хм. – Куліш П. Хмельницина / П. Куліш. – СПб., 1861. – 128 с.

Ч.р. – Куліш П. Чорна рада / П. Куліш. – СПб., 1857. – 128 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ